

Ігнатенко І.В.

к.ю.н., доцент,

доцент кафедри земельного та аграрного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ДЕЯКІ ПРАВОВІ ПИТАННЯ ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ ДЛЯ ВЕДЕННЯ ОРГАНІЧНОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА

Постановка проблеми. Необгрунтоване перевищення норм унесених синтетичних мінеральних добрив, надмірне вживання хімічних засобів захисту рослин, недотримання науково доведеної системи чергування сівозмін, застосування інтенсивних агротехнологій призвело до тяжких екологічних наслідків – зниження родючості ґрунтів, виснаження гумусового горизонту, потрапляння хімікатів в атмосферу й водні ресурси.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Фахівці Продовольчої та Сільськогосподарської Організації Об'єднаних Націй, проаналізувавши світові тенденції розвитку сільського господарства, дійшли висновку, що майже в усіх країнах інтенсивне використання орних земель, збільшення обсягів застосування хімікатів та отрут сприяють посиленню водної й вітрової ерозії, вимиванню поживних речовин із ґрунтів і збільшенню кількості стихійних лих, викликаних такою діяльністю людини.

Проблема активного розвитку сільськогосподарської галузі з подальшим збереженням навколишнього природного середовища для майбутніх поколінь поставила перед людством важливе завдання – знайти альтернативні шляхи вирішення. Учені та практики країн Європи й Америки для розв'язання цієї актуальної екологічної проблеми запропонували перейти на органічне сільське господарство. Сьогодні планомірне впровадження органічного сектору сільськогосподарського виробництва відбувається в Америці, Канаді, державах Євросоюзу, Австралії, Китаї, Японії. Згідно зі звітом Міжнародної федера-

ції руху за органічне сільське господарство, сільськогосподарські товаровиробники понад 130 країн поряд із традиційною системою ведення сільського господарства освоюють методи органічного землеробства.

Формулювання завдання дослідження. Метою статті є з'ясування правових проблем охорони земель для ведення органічного землеробства.

Виклад основного матеріалу. В аграрній політиці держав Європейського Союзу розроблення програм підтримки органічного землеробства посідає провідне місце. Ними охоплюються стандарти екологічно чистої продукції, навчання фермерів, фінансова допомога їм під час переходу від традиційної технології до органічної.

Відповідно до таких програмних документів, як Середньостроковий план пріоритетних дій Уряду до 2020 року [1], Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки [2], органічне землеробство є пріоритетом і для України. У названих нормативно-правових актах передбачено стимулювання збільшення площі сільськогосподарських угідь, на яких вирощується або виробляється органічна сільгосппродукція, і всіляку підтримку переходу фермерських господарств на її виробництво.

Підґрунтям для впровадження в Україні органічного землеробства є Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», метою якої є досягнення європейських стандартів життя й вихід держави на провідні позиції у світі. Зазначеною Стратегією передбачається забез-

печення стійкого зростання економіки екологічно невиснажливим способом, дотримання безпечного стану довкілля, доступ до якісної питної води й використання нешкідливих харчових продуктів, до яких передусім належить органічна продукція [3]. Органічне землеробство є одним зі шляхів запровадженням указаної Стратегії як належного фундаменту гарантування екологічної безпеки продовольчої галузі на засадах її інтеграції, економічного зростання, захисту соціального й навколишнього природного середовища як взаємоповнюючих елементів ефективного стратегічного розвитку держави.

Експерти європейського ринку сільгосппродукції впевнено заявляють, що Україна має всі передумови, щоб стати органічним хабом для органічного ринку. За даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, за останні 5 років виробництво органіки зросло на 90%, а площі органічних сільськогосподарських угідь збільшилися з 260 тис. га до 421,5 тис. га й становлять 1% від загальної площі сільськогосподарських земель. Також 550 тис. га земель відведено під сертифіковані дикороси (трави, ягоди і гриби). Відповідно зростає й чисельність виробників органічної продукції. Так, на червень 2017 року зареєстровано понад 420 виробників, тобто порівняно з 2011 роком (260 виробників) їх збільшилося майже на 65% [4]. Зазначена статистична інформація свідчить про значне підвищення в українців інтересу до цієї системи агровиробництва.

У Законі України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» поняття «органічне виробництво» трактується як сертифікована діяльність, пов'язана з виробництвом сільськогосподарської продукції (у тому числі всі стадії технологічного процесу, а саме первинне виробництво (включаючи збирання), підготовка, обробка, змішування та пов'язані із цим процедури, наповнення, пакування, переробка, віднов-

лення й інші зміни стану продукції), що провадиться з дотриманням вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу й маркування органічної продукції [5].

Більшість міжнародних організацій, що сприяють розвитку органічного сільського господарства, розуміє останнє як виробничу систему або управління виробництвом. Так, Продовольча та сільськогосподарська організація ООН розглядає органічне землеробство як комплексну систему управління виробництвом, що стимулює й посилює благополуччя аграрної екосистеми, включаючи біологічне різноманіття, біологічні цикли й біологічну активність ґрунту, що досягається використанням усіх можливих агрономічних, біологічних і механічних методів на противагу застосуванню синтетичних матеріалів для виконання специфічних функцій усередині системи [6].

У свою чергу, Міжнародна федерація руху за органічне сільське господарство тлумачить конструкцію «органічне сільське господарство» як виробничу систему, яка підтримує здоров'я ґрунтів, екосистем і людей. Воно спирається на характерні для місцевих умов екологічні процеси, біологічне різноманіття й природні цикли, уважаючи їх кращими порівняно з технологіями з несприятливими ефектами. Щоб поліпшити стан навколишнього природного середовища та розвивати справедливі взаємовідносини й гідну якість життя для всіх елементів цієї системи, органічне сільське господарство поєднує традиції, інновації й науку [7].

Спираючись на наведені дефініції, сутність категорії «органічне сільське господарство» можна сформулювати як поняття, що охоплює всі системи землеробства, що ґрунтуються на природних засобах і ресурсах, які враховують природні потреби рослинного і тваринного світу, навколишнього природного середовища, основною метою якого є процес виробництва екологічної (органічної) продукції, засвідченої міжнародними й національними екологічними сертифікатами.

Необхідно відзначити, що збільшення продуктивності й стійкості агроєкосистеми є економічно та екологічно доцільним за одночасного вдосконалення всіх складників, що входять до неї, зокрема земельних ресурсів і ґрунтового покриву, які повинні стати об'єктом пильної уваги під час переходу до сільськогосподарського виробництва органічної продукції.

У згаданому вище Законі передбачено, що для органічного рослинництва тривалість перехідного періоду, що стосується земельних ділянок для вирощування однорічних культур, не повинна бути меншою ніж 24 місяці до початку посіву, а для багаторічних культур (крім фуражних) – не меншою ніж 36 місяців до першого збирання органічної продукції. Тривалість перехідного періоду щодо сінокосів і пасовищ для виробництва органічних кормів і щодо земельних ділянок для вирощування багаторічних фуражних культур не може бути менше ніж 24 місяці до першого збирання органічної продукції [5].

У світі простежується тенденція до зростання земельної площі під органічними сільськими угіддями, особливо це стосується країн-членів ЄС, що підтверджує аналіз статистичної інформації ФАО [8, с. 11]. Загальна площа земель сільськогосподарського призначення становить, що 11% світового земельного фонду дорівнює 1,5 млрд га, з яких понад 30 млн га відведено під органічне землеробство. Найбільші площі сертифікованих угідь існують у США (400 тис. га), Аргентині (300 тис. га) й Італії (120 тис. га). Налагодження сертифікованого виробництва дає змогу не лише задовольняти внутрішні потреби в продукції, а й формувати її експортні партії. За часткою органічних угідь у загальній площі сільськогосподарських земель провідні позиції посідають Ліхтенштейн (26%), Австрія (13%) і Швейцарія (11%). Понад 558 тис. ферм у 108 країнах господарюють на засадах органічного землеробства. Щорічний приріст екологічно чистих продуктів на світовому ринку становить 25%

[9, с. 2–4]. Відповідно, площі під органічною продукцією щороку збільшуються, що зумовлено значним попитом на неї.

За даними ФАО, в Україні нараховується 130 фермерських господарств, які виробляють органічну сільськогосподарську продукцію, а їх площа становить лише 0,7% земель сільськогосподарського призначення. Понад 90% виробленої вітчизняної органічної продукції експортується. Це пояснюється тим, що продаж такої продукції всередині країни забезпечує виробникам рентабельність з одного гектара лише 70%, тоді як її реалізація в країнах-членах ЄС – 200% [10, с. 48].

В Україні площі під веденням органічного виробництва становлять лише 411 тис. га. У структурі сертифікованих органічних сільськогосподарських угідь рілля займає 206,5 тис. га (76,4%); на пасовища й сінокоси припадає 57,5 тис. га (21,3%), на перелоги – 5,0 тис. га (1,5%) і лише 1,3 тис. га (0,5%) – на багаторічні насадження [11]. При цьому наявні в державі ґрунтово-кліматичні умови дають змогу розширити площі під цим виробництвом. Однак брак інфраструктурного забезпечення й державної підтримки цього виду господарювання та недосконала законодавчо-правова база, яка його регламентує, аж ніяк не сприяють швидкому нарощенню темпів органічного виробництва.

Як відомо, основним підґрунтям органічного землеробства є зазвичай сільськогосподарські угіддя, які використовуються для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. При цьому вирішальну роль для набуття статусу земель, придатних для ведення органічного землеробства, має відігравати передовсім їх якісний показник.

На підставі інформації державного земельного моніторингу та інших систем спостереження за станом довкілля можна зробити висновок, що в Україні спостерігається негативна тенденція до зниження якісних характеристик земель. До найбільш небезпечних таких процесів, що інтенсивно відбуваються на землях сільськогосподарського призна-

чення, належать ерозія, заболочування, засолення, опустелювання, підтоплення, заростання сільськогосподарських угідь чагарниками і дрібноліссям тощо, які призводять до втрати родючості сільськогосподарських угідь і виведення їх із господарського обігу.

Наприклад, із 1961 по 2015 роки площа еродованих орних земель в Україні збільшилася з 8 до 10,6 млн га й досягла 32% від загальної площі ріллі, а рілля, що зазнає вітрової ерозії, становить 6 млн. га [12]. Щороку зростання площі еродованих угідь перевищує 80 тис. га. Загальні втрати ґрунту від водної й вітрової ерозій становлять 450–600 млн тонн, зокрема 11–12 млн тонн гумусу щороку [13]. Наслідком цих утрат є зниження врожайності на слабо-, середньо- та сильноеродованих ґрунтах, відповідно, на 15–20%, 30–40% і 50–60 %, а загалом втрати продукції рослинництва перевищують 9–12 млн тонн [14]. Як бачимо, проблема ерозії в державі потребує невідкладного розв'язання.

Опустелювання земель також є одним із найбільш інтенсивних і поширених процесів, у результаті якого природні пасовища втрачають свою продуктивність, ґрунти зазнають ерозії й засолення, піски оголюються. Значні площі земель вибувають з обігу через активне розроблення корисних копалин, проведення геологорозвідувальних, будівельних та інших видів робіт.

Водночас поряд із переліченими вище продовжують формуватися й інші небажані земельні процеси: (а) постійно зменшується загальна площа сільськогосподарських угідь; (б) скорочується площа зрошуваних та осушуваних земель сільськогосподарського призначення, якісно погіршується їх меліоративний стан і знижується ефективність господарського використання; (в) зростає процес зниження вмісту гумусу на орних угіддях; (г) забруднюються сільськогосподарські угіддя пестицидами, нітратами, важкими металами, радіонуклідами; (д) дегуміфікуються ґрунти й утрачають свої агрономічні

властивості. Унаслідок помітної активізації зазначених негативних процесів екологічна стійкість природних систем поступово втрачає свою силу. За даними ННЦ «Інститут ґрунтознавства та агрохімії імені О.Н. Соколовського», частка площ, оброблених органічними добривами, становить сьогодні 1,1%. Тому за останні 20 років уміст гумусу в ґрунтах у середньому по Україні зменшився на 0,22% (в абсолютних величинах) [15].

З метою створення більш ефективної системи управління земельними ресурсами України з різноманітним її природно-кліматичних умов, а також для визначення комплексу необхідних ґрунтозахисних заходів і механізмів організаційно-економічного стимулювання власників і користувачів щодо раціонального використання й охорони земельних ресурсів україн необхідні територіально узагальнені, просторово та регіонально систематизовані й зіставлені відомості щодо якісного стану земель. За останні 2 десятиліття в більшості областей спеціальних обстежень з метою вивчення якісного стану й використання земельних ділянок практично не здійснювалося.

Унаслідок масової приватизації земельних ділянок, появи великої чисельності нових власників і сільськогосподарських товаровиробників різних організаційно-правових форм завдання ефективного управління земельними ресурсами істотно загострилися, а результативне їх вирішення неможливе без постійного моніторингу земель сільськогосподарського призначення.

За статтею 191 Земельного кодексу України, моніторинг земель становить систему спостережень за станом земель, яка має на меті своєчасне виявлення змін у стані земель, їх оцінювання, відвернення й ліквідацію наслідків негативних процесів [16]. Процедура проведення цієї процедури врегульована Положенням про моніторинг ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення [17], Інструкцією з організації та здійснення

моніторингу зрошувальних та осушувальних земель [18]. Разом із тим моніторинг, здійснюваний належним чином, лише забезпечує процес спостереження за окремими земельними ділянками й сівозмінами на полях і не виконується за тим комплексом параметрів, які характеризують родючість ґрунтів і мають вагоме значення для сільськогосподарського виробництва.

Специфіка обліку земель сільськогосподарського призначення як дарованого природою унікального ресурсу й основного засобу виробництва диктує застосування інших підходів до моніторингу та використання більш широкого комплексу показників, які визначають якісний стан і ґрунтову родючість сільськогосподарських земель.

Постає нагальна потреба розроблення й затвердження на законодавчому рівні критеріїв визначення придатності земель сільськогосподарського призначення для їх використання в органічному землеробстві, вирішення питань, які стосуються збереження ґрунтів та охорони їх родючості, розроблення й затвердження нормативів їх якісного стану, який відповідав би вимогам вирощування органічної продукції рослинного походження, тощо

Для визначення придатних для органічного землеробства земель Кабінетом Міністрів України в січні 2014 року розроблено Порядок установаження критеріїв якості земель, оцінки їх придатності для виробництва органічної продукції й сировини та визначення зон такого виробництва, проект якого так і не затверджено. Указаний Порядок наводив номенклатуру показників для визначення критеріїв якості земель, їх придатності для виробництва органічної продукції й сировини згідно з чинними нормативними документами у сфері якості ґрунтів і навколишнього природного середовища. За ступенем придатності для виробництва органічної продукції й сировини виділялися землі сільськогосподарського призначення: (а) придатні, еколого-агрохімічний стан

яких не перешкоджає одержанню високоякісної сільськогосподарської сировини для виробництва органічної продукції; (б) обмежено придатні, показники ґрунтової родючості й еколого-токсикологічний стан яких дають змогу отримувати високоякісну сировину для виробництва органічної продукції лише деяких сільськогосподарських культур, найбільш толерантних до токсичних речовин; (в) непридатні, на яких неможливо одержати сировину для виробництва органічної продукції [19]. Отже, для органічного землеробства необхідно використовувати землі, критерії яких відповідають їх придатності. Інші ж землі можуть застосовуватися в органічному землеробстві після провадження відповідних заходів зі зменшення наслідків техногенного забруднення й деградації ґрунту.

Органічному землеробству повинні передувати еколого-агрохімічне оцінювання й паспортизація ґрунтів за еколого-токсикологічними, санітарно-гігієнічними критеріями, за екологічною стійкістю й агрохімічною ґрунтовою родючістю. Сьогодні ці питання так і не отримали нормативно-правового забезпечення, що не дає змоги забезпечити високу якість вироблених органічної сировини й продукції.

За нинішніх умов інформацію про вміст і баланс гумусу в ґрунтах, отриману за результатами агрохімічної паспортизації останніх, пропонується використовувати як одну з ключових для належного оцінювання їх стану й поширеності деградаційних процесів, зокрема, з метою опрацювання перспектив досягнення нейтрального рівня деградації земель і виконання Україною зобов'язань як сторони Конвенції ООН у боротьбі з опустелюванням у країнах, які потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, особливо в африканських.

Національний план дій з боротьби з деградацією земель та опустелюванням, розроблений і реалізований згідно з Концепцією [20], має стати одним із основних інструментів, спрямо-

ваних на подолання проблеми деградації земель в Україні, у тому числі на вдосконалення системи моніторингу стану земель і ґрунтів.

Висновки. Спираючись на викладене, можемо підсумувати, що належна організація системи землекористування в процесі переходу до виробництва органічної продукції повинна відповідати цілям підвищення її еколого-економічної ефективності. Досягти цього можна шляхом розроблення комплексу

заходів, що сприяють не лише дбайливому ставленню до навколишнього природного середовища, а й створенню оптимальних умов для раціонального використання земель сільськогосподарського призначення й виробництва культур, які в змозі забезпечити сільськогосподарському товаровиробникові отримання відповідного прибутку з одночасним підвищенням якості одержуваної сільськогосподарської продукції.

Анотація

Основою органічного землеробства є зазвичай сільськогосподарські угіддя, які використовуються для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. При цьому вирішальну роль для набуття статусу земель, придатних для ведення органічного землеробства, має відігравати передовсім їх якісний показник.

На основі даних державного земельного моніторингу та інших систем спостережень за станом природного довкілля можна зробити висновок, що в Україні триває негативна тенденція щодо зниження якісних характеристик земель. До найбільш небезпечних негативних процесів, які інтенсивно відбуваються на землях сільськогосподарського призначення, належать такі: ерозія, заболочування, засолення, опустелювання, підтоплення, заростання сільськогосподарських угідь чагарниками і дрібноліссям та інші процеси, що призводять до втрати родючості сільськогосподарських угідь і виведення їх із господарського обігу.

За останні два десятиліття в більшості областей спеціальні обстеження з метою вивчення якісного стану й використання земельних ділянок практично не здійснювалися. Моніторинг, який здійснюється, неналежною мірою забезпечує процес спостереження за окремими земельними ділянками й сівозмінами на полях і не виконується за цілим комплексом параметрів, які характеризують ґрунтову родючість і мають вагоме значення для процесу сільськогосподарського виробництва.

Специфіка обліку земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва диктує застосування інших підходів до моніторингу й використання більш широкого комплексу показників, які визначають якісний стан і ґрунтову родючість сільськогосподарських земель. Необхідно розробити та затвердити критерії визначення придатності земель сільськогосподарського призначення для використання в процесі ведення органічного землеробства, вирішення на законодавчому рівні питань, що стосуються збереження ґрунтів та охорони їх родючості, розроблення й затвердження нормативів їх якісного стану, який би відповідав вимогам вирощування органічної продукції рослинного походження, тощо.

Ключові слова: органічне землеробство, органічне виробництво, землі сільськогосподарського призначення, охорона земель, якість земель, продовольча безпека, агробізнес, екологічно чиста продукція.

Ihnatenko I.V. Certain legal issues of the protection of land for organic farming

Summary

The basis of organic farming is usually agricultural land, which is used for commercial agricultural production. At the same time, their qualitative indicator should play a decisive role in acquiring the status of lands suitable for organic farming.

Based on the data of state land monitoring and other systems of monitoring of the state of the natural environment, it can be concluded that in Ukraine there is a negative trend of declining quality characteristics of land. The most dangerous negative processes that occur intensively on agricultural lands are: erosion, waterlogging, salinization, desertification, flooding, overgrowing of agricultural lands with shrubs and small forests and other processes that lead to loss of fertility of agricultural lands and their withdrawal from farming.

Over the past two decades, in most regions of Ukraine special surveys to study the quality and use of land were not provided. The monitoring that is carried out does not adequately ensure the process of monitoring land plots and crop rotations in the fields and is not performed on the whole set of parameters that characterize soil fertility and are important for the agricultural production process.

The specifics of accounting of agricultural land as the main means of production dictates the use of other approaches to monitoring and the use of a broader set of indicators that determine the quality and soil fertility of agricultural land. It is necessary to develop and approve criteria for determining the suitability of agricultural land for use in organic farming, addressing at the legislative level issues related to soil conservation and protection of their fertility, development and approval of standards for their quality, which would meet the requirements of growing organic products, etc.

Key words: organic farming, organic production, agricultural land, land protection, land quality, food security, agribusiness, environmentally friendly products.

Список використаних джерел:

1. Про затвердження середньострокового плану пріоритетних дій Уряду до 2020 року та плану пріоритетних дій Уряду на 2017 рік : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 квітня 2017 р. № 275-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/275-2017-p> (дата звернення: 23.02.2020).
2. Про схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 664-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/664-2017-%D1%80> (дата звернення: 23.02.2020).
3. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» : Указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#n10> (дата звернення: 05.02.2020).
4. Ярошук О. Є чим пишатися – 7 перемог українських аграріїв. *Агрополіт*. 2017. URL: <https://agropolit.com/spetsproekty/372-ye-chim-pishatisya-7-peremog-ukrayinskih-agrariyiv> (дата звернення: 12.02.2020).
5. Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції : Закон України від 10.07.2018 № 2496-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2496-19> (дата звернення: 05.02.2020).
6. FAO: Food and Agriculture Organization of the United Nations. URL: <http://www.fao.org/> (date of treatment: 21.01.2020).
7. The IFOAM Norms for Organic Production and Processing: corrected version 2009. URL: http://www.ifoam.org/about_ifoam/standards/norms.html (date of treatment: 17.02.2020).
8. The World Bank Group (2014), Data Bank. URL: <http://data.worldbank.org/topic/agriculture> (date of treatment: 24.01.2020).
9. Integrated Agriculture-Aquaculture: a primer / FAO. Fisheries Technical Paper № 407. Rome, 2001. 149 p. URL: <http://www.fao.org/docrep/005/y1187e/y1187e01.htm> (date of treatment: 24.01.2020).

10. Безус Р.М., Антонюк Г.Я. Ринок органічної продукції в Україні: проблеми та перспективи. *Економіка АПК*. 2011. № 6. С. 47–52.
11. Матеріали Федерації органічного руху України. URL: <http://www.organic.com.ua/> (дата звернення: 10.01.2020).
12. Новаковський Л.Я., Новаковська І.О. Еколого-економічні та правові проблеми охорони земель. *Вісник аграрної науки*. 2017. № 11. С. 62–70.
13. Тараріко О.Г., Москаленко В.М. Каталог заходів з оптимізації структури агроландшафтів та захисту ґрунтів від ерозії. Київ : Фітосоціоцентр, 2002. 64 с.
14. Нормативи ґрунтозахисних контурно-меліоративних систем землеробства / за ред. О.Г. Тараріко і М.Г. Лобаса. Київ : Інститут агроекології та біотехнології УААН, Аграрний інститут НБАТ Агроінком, 1998. 158 с.
15. Басанець О. «Задобрюємо» землю: органічні добрива для відтворення ґрунтів і підвищення родючості. URL: <https://superagronom.com/articles/40-zadobryuyemo-zemlyu-organichni-dobryva-dlya-vidtvorennya-gruntiv-i-pidvischennya-rodyuchosti> (дата звернення: 28.01.2020).
16. Земельний кодекс України : Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3–4. Ст. 27.
17. Про затвердження Положення про моніторинг ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення : Наказ Мінагрополітики України від 26.02.2004 № 51. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0383-04> (дата звернення: 09.02.2020).
18. Про затвердження Інструкції з організації та здійснення моніторингу зрошуваних та осушуваних земель : Наказ Держводгоспу від 16.04.2008 № 108. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0656-08> (дата звернення: 18.01.2020).
19. Порядок встановлення критеріїв якості земель, оцінки їх придатності для виробництва органічної продукції і сировини та визначення зон такого виробництва : Проект Постанови Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2014 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/NT2449> (дата звернення: 18.01.2020).
20. Про схвалення Концепції боротьби з деградацією земель та опустелюванням : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.10.2014 № 1024. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1024-2014-%D1%80> (дата звернення: 18.01.2020).